

**„КОВАЧНИЦА ЗА МЪЖЕ“ ИЛИ...
ЗАДЪЛЖИТЕЛНАТА НАБОРНА КАЗАРМА В ПРЕДСТАВИТЕ
НА БЪЛГАРИНА ПРЕЗ СОЦИАЛИЗМА**

Илия Вълев

**„A SMITHY FOR MEN“ OR...
THE CONSCRIPTION IN THE MINDS OF BULGARIANS
DURING SOCIALISM**

Iliya Valev

Abstract

One widespread proverb in Bulgaria, knowing some different versions, says that “Man, who did not passed conscription is not a man”, “A boy, who failed to enter military service is second-hand man”, “A man, who has not walked as a soldier knows nothing”.

What exactly is conscription according to public understanding of Bulgarians? What attitudes have the society to compulsory conscription? Frontier of what is the portal on the military unit? These and other issues related to conscription during socialism will be explored.

Key words: *Conscription, military service, socialism, gender attitudes*

Днес в България няма наборна армия. Задължителната казарма за мъжете отпадна в началото на 2008 година. Това прави проблема за изследването на влиянието на казармата изключително актуален в исторически и културологичен план и го превръща в предизвикателство за постмодерните етнологически изследвания.

Настоящата статия разглежда няколко въпроса, като първият от тях е свързан с отношението към казармата, формирано въз основа на обществените разбирания на българите. В текста се обръща внимание на различните социални нагласи към задължителната военна

служба, както и се търси представата за портала на военното поделение като съществена житейска (физическа) граница. Основната цел на проучването е да обособи посочените проблеми по социален и полов признак. Анализът на социално конструираните полови роли се опира на различни спомени и мнения за периода на социализма в България. Те са събрани посредством теренни и online интервюта. Освен интервюто като метод на изследване, се ползват и библиографски източници. Статията предлага пръв възможен научен прочит в българската етнология на очертаните проблеми.

Една широко разпространена в България поговорка, известна в различни варианти, гласи че: „*Неслужил мъж, не е никакъв мъж*”, „*Неотбило военна служба момче е втора ръка мъж*”, „*Мъж, който не е ходил войник, нищо не знае*”. Тази поговорка показва, че казармата се възприема като значима социализираща институция, а отбиването на наборната военна служба като форма (етап) на социализацията на момчетата. Казано по друг начин, преминаването през портала на военното поделение трябва да се разглежда като начало на специфична полова социализация, по време на която у подрастващите младежи се изграждат поведенчески модели и качества, които общественото мнение приема за типични и желателни за полово-социалната роля на мъжа.

Какво се разбира под понятието социализация и какви проявления на този процес се открояват у нас в близкото и в по-далечното минало? Най-общо можем да обясним социализацията като приобщаване към среда, колектив, общество в рамките на широкия културен модел. Това е постоянен процес, в който индивидът (човешкото същество) се превръща в социален актьор, в член на обществото, посредством изучаване и усвояване на знания, умения, навици, ценности, вярвания и различни културни форми и модел на поведение. На пръв поглед така описаният процес наподобява този на съвременното възпитание, но между двете понятия има съществена разлика. При процеса на социализация могат да бъдат постигнати всякакви резултати – както желани, така и противоположни на общоприетите в обществото. Например, под въздействието на социалната среда индивидът може да усвои практики за постигане на целите, които са неприемливи – лъжа, насилие, пасивност и др. От своя страна възпи-

танието е целенасочен и контролиран процес, осъществяван под нечие ръководство (учител, авторитет), с цел да се постигнат определени резултати и да се формира желан и одобрен от обществото модел за поведение, който е желателно и поощрително да бъде следван¹. Процесите на социализация и възпитание често протичат едновременно, но първият е много по-динамичен, трайно присъстващ и всеобхващащ всекидневието на човека.

Социализацията става чрез взаимодействието на индивида с различни фактори (агенти), а това са семейството, групата на връстниците (приятелите), училището, средствата за масова информация и др.² Тяхното влияние върху човека в отделните етапи от живота му е различно. Първият и най-влиятелен агент на социализация е семейството, а непосредствено след него – групата на връстниците (приятелите). Тези два фактора играят съществена роля, особено в първите години на растеж и развитие на индивида. По-късно, с достигането на определена възраст, върху човека започват да оказват въздействие и различни обществени институции. Интензитетът на влиянието им обаче много зависи от индивидуалните характеристики на възприемащия човек и от това в каква среда е живял в първите години на социализиране. В България изразът *„Важни за изграждането на детето като личност са първите 7 години“* е много показателен. Не бива да се пропуска, че съществен фактор с въздействие върху индивида са и средствата за масова информация. Те обаче са трудно измерими като степен на влияние и в периода на социализма имат различни от днешните показатели, поради което не могат да бъдат разглеждани тук.

Посочените агенти на социализация, може да се предполага, че имат различна степен на приоритет и отговорност в отделните исторически периоди у нас. Така например преди Освобождението най-отговорни и значими сред по-голямата част от българския народ са семейството и близките родственици на човека. Те са агентите, които го възпитават, обучават, социализират в приетите обществени норми и модели на поведение изключително дълго време – от раждането до *„до като започне сам да изкарва прехраната си“*, но и след това влиянието им се усеща силно. В периода на Възраждането и най-вече след образуването на националната българска държава

нещата придобиват съвсем друг вид. Семейството и родовата солидарност постепенно намаляват своето влияние върху индивида за сметка на това, упражнявано от институциите. Силно социализиращ агент започва да бъде училището, а образованието сред българското общество става все по-масово. Казармата – институция, оформила се веднага след Освобождението на страната – също започва да играе съществена социализираща роля. За мъжете военната служба е задължителна, като тя преминава под строго определен режим и начин на живот, различен от обикновената домашна среда.

Как обаче стоят нещата през разглеждания исторически период – социализма? След 1944 г. в България започва процес на налагане на нова политическа и идеологическа система, която постепенно обхваща все повече сфери в обществения живот. Българската комунистическа партия (БРП (к), преименувана на БКП) в лицето на държавата, посредством различни средства за влияние и контрол, се опитва да внедри в социалния живот на хората нова ценностна система, опираща се на комунистическата идеология и научно-атеистичния мироглед. Действията са насочени към всички социални среди, но най-вече към *първичния агент* на социализация – семейството. То е обявено за основна клетка на обществото. Според партийната власт отношенията вътре в него непременно трябва да се преустроят според идеологическите предписания, защото семейството е жизнено необходимо да служи като важен инструмент за трансформирането и социализирането на хората в новото социалистическо общество. Така държавата и политическата идеология проникват до „най-фините разклонения на обществения и личен живот”⁷³. На практика те поемат индивида от самото му раждане и присъстват в живота му до смъртта, посредством изградена нова, социалистическа празнично-обредна система, трансформирани в социалистически дух институти за социализиране и възпитание и налагане на определени норми, контролирани от внедрения репресивен апарат за взаимно следене.

Казармата, като важен обществено-социален и възпитаващ институт, съвсем естествено, не е подмината от новия идеологически дух и също претърпява не малко промени и реструктурирания. Чрез серия от конкретни мерки тя се превръща в значим инструмент на тоталитарната държавна власт. Посредством сформиранието на раз-

лични младежки трудово-спортни организации и школи⁴, въвеждането на повсеместно военно обучение в средните училища и техникумите⁵, както и продължаването на традицията от предходния царски период на задължителна наборна военна служба за момчетата, властта умело използва армията и казармените принципи в социализацията на цялото общество по новите норми и правила на живот. Идеологията обявява, че по този начин се изграждат истински защитници на „мирния и трудов народ“ и на „социалистическата родина“⁶. Армията, в лицето на командирите и наборните войници е провъзгласена „като несъкрусима сила за защита на социалистическото отечество и истинска школа за комунистическото възпитание и физическа закалка на младежта, за формиране в нея на воински и граждански добродетели“⁷. Воинското задължение присъства и в Конституциите от 1947 г. и от 1971 г., където е написано, че „защитата на отечеството е върховен дълг и въпрос на чест за всеки гражданин“, а измяната и предателството към него „са най-тежки престъпления към народа и се наказват с всичката строгост на закона“⁸. Вижда се, че социалистическата власт и идеология играят съществена роля в пропагандирането на воинския дълг на всеки гражданин. Друг е въпросът обаче как се разбират и усвояват реално новите ценности и правила от населението. На този въпрос отчасти се опитва да даде отговор настоящата статия, разглеждаща задължителната наборна казарма в житейския ритъм на българите.

В спомените на хората, прекарвали живота си през един или друг отрязък от социалистическия период, се обрисуват много ясно представите за казармата. Тук обаче трябва да се вземе под внимание, че човешката памет често съхранява онези моменти, изиграли съществена, най-вече положителна роля в живота. Другите, неприятните житейски случки, тя се опитва да игнорира или по-точно да забрави. Освен това понякога спомените, особено на професионалните военни лица, са оцветени в романтични и силно патриотични краски, т.е. значително субективни са, поради професионалната ангажираност и пристрастност. От значение е и фактът кой разкрива спомена – мъж или жена, разказващи от първо или трето лице. Ето защо, когато се анализират отделни разкази, трябва да се внимава и да се подхожда критично.

Българското общество по традиция възприема воина и армията като нещо възвишено, като изразяващи най-висок морал и ценности. Войникът има силно идеализиран образ, който се поддържа много сериозно, отчасти дори и днес⁹. Той е (или поне трябва да бъде) човек на честта, самоотвержен, дисциплиниран, силен духом и телом, обичаш Отечеството, своя народ и земя, въобще, притежаващ добродетели от най-висок порядък. Тази представа най-вероятно се дължи на уважението към социално-обществената роля на воина като такъв, което е изградено у българите. Причини за това, без съмнение трябва да търсим по няколко направления, едно от които е утвърдената в съзнанието на поколения българи концепция за бореца за свобода и независимост от преди Освобождението и в годините на борба за национално обединение. Въпреки налагащата се в разглеждания период нова идеология, манталитетът на българина не се променя толкова бързо и лесно. В съзнанието му още присъстват подвизите на десетки юнаци и воеводи, възпети в немалко фолклорни песни, приказки и легенди, стабилизирани от националната пропаганда чрез всички нейни канали (учебници, изкуства и пр.). От поколение на поколение се предават и имената на офицери и войници, прославили се в епични битки през Балканските, Първата и Втората световни войни, водени в името на националните идеали на страната. Това славно военно минало играе съществена възпитаваща и социализираща роля за българските младежи и служи като пример за подражание.

В първите две-три десетилетия след 1944 г. нормите, утвърждаващи и защитаващи задължителната военна служба, макар и оцветени в идеологически клиширани изрази, са приемани без особени възражения от страна на обществото. Все пак воинският дълг винаги е свързан с патриотизъм и обич към своя (на)род и родина. Посочените възприятия започват своето формиране в домашна среда, от-където тръгва и развитието на мъжкото дете, бъдещ войник. То се приучва да работи, да слуша по-големите от него, да помага и да защитава по-слабите си връстници, да бъде честно и т.н. Въпреки че родителите се опитват да изградят различни добродетели у сина си, това невинаги се получава според желанието им. Не са малко примерите за това как майки и бащи, подготвяйки своя малък син за живота и превратностите, които той може да му

поднесе, са изговаряли: „*Като отидеш в казармата, ще се научиш на дисциплина, на ред, на уважение към себе си и другите*”. Този израз е много показателен по отношение на възпитаващия и социализиращ характер на казармата. В този момент се забравя или може би нарочно се прескача фактът (законът трябва да се изпълни по един или друг начин, а и традиционното мислене за военния дълг е твърде силно), че момчетата биват изпращани да се обучават да бъдат войници, способни да убиват или да умрат в името на някакъв идеал. Явно е, че общественото доверие към казармата, към военната служба е много високо по онова време. Този факт се усеща и в изключенията, заради които военната повинност е можела да се избегне. Казармата е можело да се пропусне поради здравословни причини, определени нормативно и засвидетелствани от задължителни военномедицински комисии. В подобен случай обаче, често за момчетата това се оказва голям психологически удар върху самочувствието и себеуважението им. Последното важи особено за младежите, възпитани и отгледани в силно патриотично настроена и патриархална домашна среда. Да не забравяме и приятелския кръг, кръга на връстниците, с които човек прекарва голяма част от живота си. В мъжките компании, в състава на които повечето са отбили военна служба (в годините на социализма това явление е правило с много редки изключения) винаги започват разговори за казармата, за добрите и не чак толкова добрите спомени от там, за командирите, за войнишките преживявания и т.н.¹⁰ В подобна компания момчетата, които не са служили, „не са набивали крак на плаца под звуците на боен марш”, „не са помирисвали миризмата на барут” са изолирани, а нерядко и взимани на подбив. Последното дори да е в приятелски, незлобив тон, недвусмислено говори за културно стимулираната мъжка черта за доминиране, за превъзходство над себеподобните. По този начин мъжът показва и отстоява своята мъжественост, културно заложена в социума. По правило мъжът се стреми да утвърждава себе си във физическа сила и социална значимост¹¹. А това много лесно може да се открие и наблюдава в казармената военна среда. Там мъжете се учат на физическа подготовка и издръжливост за всякакви екстремални ситуации. Те трябва да овладеят умения, с които биха били полезни за обществото,

което затвърждава в мъжката психика тяхната важна роля в обществената социална среда. Поговорката, че „*Мъж, който не е ходил в казармата нищо не знае*” отново говори много. Интерес предизвиква и фактът, че тя се поддържа както от мъже, така и от жени. От нея разбираме, че за българите всяко момче, преминало през казармата е преживяло „*тежко*”, „*продължително*”, „*каляващо тяло, дух и воля*” изпитание, което го прави истински и притежаващ различни умения мъж.

Тук е добре да се спомене, че в самата казармена среда сред войниците (по обществени неписани норми те са все още деца, младежи, т.е. не са станали мъже) също има борба за надмощие и лидерство. В това съревнование, което е извън устава и няма нищо общо с официалната военна йерархия, обикновено по-добри позиции, а оттам и по-леко преминаване на службата получава по-силният и подходящ разумно боец. „*Всеки войник желае службата да му мине леко, а разковничето на това е да покажеш, че си твърд, точен, изпълнителен, че не си тарикат, който гледа да изклинчи от работа. Да, може старите войници да те помачкат малко в началото, но издържиш ли, службата ще ти бъде като песен. Огънеш ли се обаче, лошо, ще ти се качат на главата*”. Това мнение на отслужил казармата преди тридесет и пет години мъж ни обобщава и подсказва нелекото изпитание на всяко момче-новобранец, търсещо своето място сред стотиците войници като него. Известно е, че в казармата влизат различни по социално положение, физико-биологични дадености и степен на образование момчета. Всички те по един или друг начин се опитват да се докажат и да извоюват уважение не само от страна на началници, командири и по-стари войници, но и от своите набори. Едни правят това посредством сприятеляване и печелене на доверие, а други – чрез не много приети и агресивни средства, с които „*вземат страха*” на останалите, но от това получават по-скоро страхопочитание, а не уважение. Можем да предположим, че последно описаните са мъже с по-агресивен и силен характер от останалите. При тях задължителната военна служба често се приема като преход, който задължително трябва да се премине. Причина за това трябва да търсим във факта, че в казармата те имат най-добрата възможност да покажат своите физически качества и да излят своята

енергия. Други обаче нямат добре развита физика и видимо изглеждат слаби. Такива момчета обикновено се опитват да компенсират това с различни умения и компетентности и повече разчитат на интелекта си. Обикновено те приемат наборната служба като „загуба на време”, защото тези две-три години, които прекарват в поделението, може да бъдат изкарани в следване в някое висше училище или институт¹². Разбира се, има и средно положение, т.е. момчета с добре развита физика и интелект. За тях задължителният характер на военната служба обикновено не представлява проблем. От голямо значение за изясняване на въпроса за отношението към наборната казарма от страна на мъжете е уточнението, че военните поделения не си приличат едно с друго, т.е. в тях има различни условия на живот и носене на служба. От досега проведените теренни изследвания може да се обобщи, че мъже, които са попаднали в поделение, където са имали възможност да развият своите умения и компетенции, без значение дали във физически или интелектуален аспект, са доволни от военната си служба и обикновено подкрепят нейния задължителен характер. Останалите, които са нямали този, да го наречем късмет, не чувстват подобни симпатии към задължителната наборна казарма.

Интерес представлява и наблюдаваното, макар и не много често явление, сред някои мъже за опити да се избегне служба в армията поради неприемане на идеологията и политическата система или поради страх. При първите задължителният характер на казармата обикновено се приема, но поради несъгласие с управляващите и водената от тях политика и изповядвани ценности, те се опитват да я избегнат, бягайки зад граница. За вторите обаче казармата е голямо притеснение, което трудно може да се преодолее. Погледнато от тази страна, казармата наистина е враждебно настроена към индивида среда. Не само от гледна точка на това, че Аз-а се обезличава и „се прелива в сивото и еднообразно войнишко мнозинство”, както отбелязва Иван Хаджийски¹³. Понякога там има ситуации, близки до военно положение, а нерядко учения завършват със смъртни случаи поради невнимание, грешка или просто лоши обстоятелства. Войникът, нечий син, бива убит в мирно време. През разглеждания период, когато е времето на т.нар. Студена война,

много спомени говорят за изключително екстремални ситуации, които са докарвали до нервен срив немалко бойци. Посоченото по-горе мъжко съревнование за надмощие също играе голяма роля върху неукрепналата младежка психика. Често по-слабите момчета биват тормозени от по-старите войници, което ги докарва до психични и нервни разстройства, стигащи дори до самоубийства. Преди прекрачването на казармения портал, бъдещите новобранци са слушали къде случайно, къде нарочно не малко подобни истории от своите дядовци, бащи и по-големи приятели. Тази несигурност за онова, което те очаква отгътък портала, плаши. Това признават днес много голяма част от мъжете, но въпреки това, повечето от тях изказват мнения от рода на: „задължителната военна служба укрепва духа и тялото”, „прави от мъжа истински мъж, а не лигльо”, „едно момче трябва да мине през казармата, за да види трудностите на живота”, „в казармата са трудностите, после е по-лесно”, „казармата е ковачница за мъже – там те коват и каляват за живота докато си млад, подобно на горещо желязо”.

Нагласите от страна на жените са малко по-различни. Стоящи отвъд казармения портал, повечето от тях познават войнишкия бит и неволи само от разказите на мъжете и на тази база градят своята представа. Интерес предизвиква наблюдаваната по-силна социално-възрастова диференциация сред женския пол. Тя се изразява в това, че младите, незадомени момичета имат по-положителен поглед към момчета, отбили военна служба. За тях те са по-улегнали и „стабилни”, „не са мамини момченца”, които предимства се преписват на това, че са ходили в казармата. Рядко се взема предвид тяхното биологично и социално развитие, протичащо по същото време с напредването на възрастта. Широко се застъпва от страна на неомъжените жени и мнението, че „щом е ходил в казарма, значи е здрав”. Тук проличава една типична женска рационална позиция. Бъдещата майка и съпруга търси здрав, силен и плодовит мъж, а щом е издържал физически и психически на казармата и се е уволнил, това трябва да означава, че той е покрил повече от нейните критерии, и е способен да създаде поколение, и да издържа семейство. Не трябва да се пропуска и фактът, че периода на службата е две или три години в зависимост от вида и рода войски, в които е разпределено момчето.

Това е изключително дълъг период на раздяла между него и семейния, приятелския и родствения кръг. Доста житейски примери показват, че интимните взаимоотношения¹⁴ между момиче и все още неотбило военна служба момче не са здрави и продължителни. Те се разпадат в първите няколко месеца от влизането на младежа в казармата. И тук народът е сътворил поговорка, добре описваща този случай: „*Войник и умрял се помнят 40 дена*”. Това също е причина, поради която необвързаните девойки търсят отслужили момчета.

От друга страна, омъжените жени и по-специално тези, които са родили мъжки деца, гледат на казармата много по-критично. Повечето от тях подкрепят твърдението, че „*казармата изгражда мъже*”, но ако има начин момчето им да избегне военна служба, биха се възползвали от него. Страхът и притесненията за това, че синът ѝ (съпругът ѝ) може да бъде наранен или убит по време на военни действия, било то и учебни, са много силни. Случаите, които социалистическата пропагандна машина крие са ставали достояние на обществото чрез паралелната система на комуникация, подобна на устния фолклор. Ето как обобщава съдбата на сина си, на който му предстои да влезе в редиците на Червената армия една майка от Русия: „Не само пушечно месо, но и абсолютни роби в продължение на две години. С риска да ми го върнат като труп, измършавял или осакатен, или дори без ковчег, без име”¹⁵. Примерът, макар и чуждестранен, е изключително показателен за настроението към задължителната военна служба от страна на жените-майки. Такава негативна нагласа в немалко спомени и преживявания откриваме и в България. „*Аз не съм доволна от казармата, специално защото синът ми го пребиха там, получи психоза и трябваше да го настаним в дом ... През най-хубавите си години, той е затворен в поделението на определен режим. И какво става – аз им го давам здрав, изучил се до едно ниво, а в един момент те ми го връщат развалина. И цял живот след това страдаш*” – разказва една войнишка майка. Друг идентичен спомен допълва: „*Давам го на държавата, да служи, да прави там нещо, а в какви условия, в каква среда прави това, не знам, но синът ми се върна със сериозни здравословни проблеми и никой не пое отговорност. Защо се позволява такава нещо?*”.

Мъже, не само които са отгледали и изпратили свои момчета в казармата, рядко разказват истории от подобен характер. Дори да присъства намек за придобит по време на военната служба здравословен проблем, то това е отбелязвано само като част от евентуалните неволи на войнишкия живот – *„Служба, като на служба! Неволи много, но се амбицираш и действаш.“* Отслужилите мъже са наясно, че всяко момче, което предстои да влезе в казармата, го очакват трудности. Разбират, че младежът отива на място, където всекидневието не е лесно и е съвсем различно от домашната среда. В казармата животът е под определен режим и минава със специфична дисциплина. Те обаче вярват, че въпреки някои несгоди, които може да поднесе военната служба, там момчето се учи на повече самостоятелност и борбеност. *„Той трябва да бъде поочукан малко, да се поочуни, да се сблъска сам с проблемите!“* Така най-често коментира един баща предстоящото влизане на мъжкия си наследник в казармата по онова време. По настояване по-скоро на майката, съпругът може да се опита да *„уреди“* по-лека служба за сина си¹⁶, но бащинският инстинкт за показване на добър пример пред момчето не търси подобни възможности с охота. *„Всеки младеж трябва да мине през войниклъка, да потропа с крак по плаца и да положи клетва за вяност към народа и Родината си. Как иначе ще се научи да защитава бъдещата си жена и деца!?“* – казва един баща, изпратил двама сина войници, разсъждавайки за отменената в наши дни задължителна казарма.

Вижда се, че според обществените разбирания и нагласи, живи и днес сред по голямата част от мъжете и жените над 30-годишна възраст, казармата е изключително важна житейска граница. През нея всяко лице от мъжки пол е задължено да премине, освен по държавен закон, както е било през социализма, но и по обичайна, неписана норма. Приема се, че така приключва процесът на формиране на *„истинския“* мъж. Въпреки наблюдаваните различни полово-социални позиции, утвърдената в съзнанието на поколения българи концепция за ролята на наборната военна служба като възпитаващ и социализиращ етап от живота на мъжа е изключително силна. Българинът възприема казармата като институция, изграждаща у подрастващите младежи определени поведенчески модели и качества, които

общественото мнение приема за типични и желателни за мъжката роля в обществения живот. Рядко се акцентира, че тя е място, което прави от човека войник, готов да умре или да убие в името на някаква цел. Тези представи трябва да отдадем на силно застъпеното в традицията убеждение, че е голяма гордост да изпратиш войник. Това се явява като обществен знак, че е отгледано здраво и силно мъжко дете, способно освен да продължи, но и да защити рода си, народа си, Родината си.

БЕЛЕЖКИ

¹ Understanding Society (курс лекции на английски език). – <http://vcampus.uom.ac.mu/soci1101/index.html> – актуален към 12.04.2014 г.; **Казакова, Д.** Социализацията на детето посредством възпитанието като социален феномен. Възпитателни фактори. (реферат) – <http://www.kaminata.net/topic-t50007.html> – актуален към 12.04.2014 г.; **Иванов. И.** Социализация на личността (реферат). – http://chitanka12.com/document/socializaciq_na_lichnostta/53157 – актуален към 12.04.2014 г.

² Пак там.

³ **Брунбауер, У.** Социалистическият начин на живот – идеология, общество, семейство и политика в България (1944 – 1989). Русе, МД „Елиас Канети, 2010, с. 32.

⁴ Тук се визират Народния съюз за спорт и техника, създаден през 1947 г., който през 1951 г. се обединява с Доброволната организация за съдействие на отбраната, съществуваща до 1967 г.; средношколските военнотехнически отряди, създадени под формата на извънкласни занимания към средните училища и техникумите през 1976 г.; както и отделните школи и военнотехнически клубове към отделни окръжни, градски, заводски и други центрове – **Филчев, Ив.** Военната защита на социалистическото отечество. София, Военно издателство, 1978, с. 184–187.

⁵ От есента на 1968 г. в България се въвежда задължително двегодишно военнотехническо обучение на всички младежи и девойки от 16 до 18-годишна възраст – **Филчев, Ив.** Военната защита на..., с. 186.

⁶ Пак там, с. 145–190.

⁷ **Джуров, Д., Семерджиев, А., Косев, К., Добрев, Хр.** За военната политика на партията. София: Военно издателство, 1977, с. 6.

⁸ Конституция на Народна република България, 1947, чл. 90; Конституция на Народна република България, 1971, чл. 61.

⁹ Нека още веднъж се припомним, че изследването засяга периода на социализма. Макар че някои от явленията се наблюдават и в съвременността, авторът не се ангажира да анализира в статията съвременните образ и нагласи към военната професия сред обществото.

¹⁰ Това е аналог на женските компании и сбирки, по време на които най-често се разговаря за бъдеща, настояща или минала бременност. В традиционните народни представи раждането се приема за граничен момент, в който жената извършва своя социален преход.

¹¹ **Тодорков, К.** Психология на пола. Велико Търново: Фабер, 2004, с. 39.

¹² В периода на социализма в България най-общо се спазва правилото „*първо трябва да се служи в казармата, а след това да се следва висше или полувисше образование*”. Това означава, че момчетата, които желаят да продължат образованието си след завършване на средния гимназиален курс, първо трябва да отслужат военната си служба, а едва след това да започнат следване във ВУЗ. Описаното правило е определено нормативно през 1958 г. със Законът за всеобщата военна служба. В него се постановяват и известни изключения, които търпят изменения през годините. Законите, регулиращи задължителната наборна военна служба в годините на социализма в България са разгледани в друга статия на автора – **Вълев, И.** Военната повинност в България през социализма. – В: „Трети научен семинар на докторанти, постдокторанти и млади учени на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, В. Търново: Фабер, 2014, с. 379–395.

¹³ **Хаджийски, Ив.** Психология на военната дисциплина. – В: Оптимистична теория за нашия народ (избрани съчинения в три тома под редакторството и съставителството на Мария Хаджийска). София: Изток-Запад, 2002, с. 147.

¹⁴ През годините, които разглежда статията – 1944–1989 г., взаимоотношенията между момчетата и момчетата са били много по-различни от съвременните. Сексуалната революция се извършва доста късно и със специфични социални ограничения.

¹⁵ **Тъйнинга, М.** Жени срещу войната. Бележниците на една кореспондентка на мира. Превод от френски език: Надежда Симеонова. София: ИК „Семарш”, 2008, с. 119.

¹⁶ В разглеждания исторически период явлението за „уреждане” на военната служба е доста разпространено, особено сред по-висшите ешелони на властта. Под уреждане се разбира намиране на „*по-добро, по-леко място на служба*” за момчето. То не зависи толкова от нагласите на младежа, който влиза в казармата, колкото от разбиранията на неговия семейно-род-

ствен кръг. За да бъде разпределен наборникът там, където желаят родителите му, се задействат изключително силни приятелско-роднински връзки и контакти.

ЛИТЕРАТУРА

Брунбауер, У. Социалистическият начин на живот – идеология, общество, семейство и политика в България (1944 – 1989). Русе: МД „Елиас Канети, 2010.

Вълев, И. Военната повинност в България през социализма. – В: „Трети научен семинар на докторанти, постдокторанти и млади учени на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, В. Търново: Фабер, 2014, с. 379–395.

Джуров, Д., Семерджиев, А., Косев, К., Добрев, Х. За военната политика на партията. София, Военно издателство, 1977.

Конституция на Народна република България. София: Държавна печатница, 1947.

Конституция на Народна република България. София: Наука и изкуство, 1971.

Тодорков, К. Психология на пола. Велико Търново: Фабер, 2004.

Тъйнинга, М. Жени срещу войната. Бележниците на една кореспондентка на мира. Превод от френски език: Надежда Симеонова. София: ИК „Семарш”, 2008.

Филчев, Ив. Военната защита на социалистическото отечество. София, Военно издателство, 1978.

Хаджийски, Ив. Психология на военната дисциплина. – В: Оптимистична теория за нашия народ (избрани съчинения в три тома под редакторството и съставителството на Мария Хаджийска). София: Изток-Запад, 2002, с. 133–171.

Интернет-базирани източници

Understanding Society (курс лекции на английски език). – <http://vcampus.uom.ac.mu/soci1101/index.html> – актуален към 12.04.2014 г.

Казакова, Д. Социализацията на детето посредством възпитанието като социален феномен. Възпитателни фактори. (реферат) – <http://www.kaminata.net/topic-t50007.html> – актуален към 12.04.2014 г.

Иванов. И. Социализация на личността (реферат). – http://chitanka12.com/document/socializaciq_na_lichnostta/53157 – актуален към 12.04.2014 г.